

سیری در تاریخ نگاری فدک در قرون نخستین اسلامی

زینب امیدی

یونس فرحمند

چکیده

پژوهش حاضر مربوط به معرفی و بررسی نگاشته‌های مربوط به موضوع فدک در قرون اولیه اسلامی است که در دو بخش به آن پرداخته می‌شود. بخش اول شناسایی و معرفی فهرست وار منابع تاریخی و در بخش دوم، معرفی توصیفی آثار موجود در تاریخ نگاری فدک

واژگان کلیدی: فاطمه الزهرا «سلام الله علیها»، فدک، تاریخ نگاری و قرن‌های نخستین.

مقدمه

موضوع فدک، قطعه زمینی حاصلخیز در نزدیکی مدینه، از جمله مناقشه‌برانگیزترین مسائل در تاریخ صدر اسلام است. این موضوع دارای اهمیت فراوانی بوده و به دلیل ارتباط مستقیم با جایگاه سیاسی و مذهبی اهل بیت (علیهم السلام) و نحوه جانشینی پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) به کانون اختلافات و منازعات فرقه‌ای در میان مسلمانان تبدیل شده است.

فدک به عنوان یک منبع درآمد قابل توجه، می‌توانست نقش مهمی در حمایت از فقرا و نیازمندان و همچنین تقویت بنیه مالی حکومت اسلامی ایفا کند. ادعای مالکیت حضرت فاطمه (سلام الله علیها) بر فدک و ممانعت از این مالکیت،

^۱ مولف.

^۲ استاد راهنما، استاد تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات.

سوالات اساسی در مورد حقوق مالکیت، ارث و وظایف حاکم اسلامی مطرح می‌کند.

نحوه برخورد با ادعای حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و استدلال‌های مطرح شده در این زمینه، دیدگاه‌های مختلف در مورد جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) و نحوه رهبری جامعه اسلامی را آشکار می‌سازد.

موضوع فدک در شکل‌گیری و تحکیم هویت شیعی نقش بسزایی داشته است. برای شیعیان، این ماجرا نمادی از ظلم و بی‌عدالتی در حق اهل بیت (علیهم السلام) و نادیده گرفتن حقوق ایشان است. از سوی دیگر، دیدگاه‌های متفاوتی در میان اهل سنت در مورد این موضوع وجود دارد که درک آن برای فهم تاریخ صدر اسلام ضروری است.

بخش اول

چنانکه اشاره شد در بخش نخست به معرفی فهرست‌وار منابع تاریخی پرداخته می‌شود.

با بررسی منابع موجود به این نتیجه می‌رسیم که موضوع مهم فدک در نگاشته‌های ادوار نخستین موجود بوده و اشاراتی گاه مفصل و گاه مجمل به این مهم شده است.

اوج این نگاشته‌ها در این مقطع مربوط به کتاب تاریخ مدینه منوره اثر ابن شبه نمیری و بلاغات النساء اثر احمد بن ابی طاهر در قرن سوم و السقیفة و فدک اثر احمد بن عبدالعزیز جوهری بصری در قرن چهارم است که در آن به طور مفصل به موضوع فدک و خطبه حضرت زهرا (س) پرداخته شده است.

آثاری که موضوع فدک در آنها بیان شده است؛

- ١- المغازى ، عمر بن عمر واقدى، متوفى ٢٠٧
- ٢- سيره النبويه ، عبدالملك بن هشام، متوفى ٢١٣
- ٣- الاموال لابی عبید ، ابو عبید قاسم بن سلام، متوفى ٢٢٤
- ٤- طبقات الكبرى، محمد بن سعد بن سعد، متوفى ٢٣٠
- ٥- تاريخ خليفه بن خياط، خليفه بن خياط، متوفى ٢٤٠
- ٦- تاريخ مدبنة منوره ، عمر بن شبه نميرى، متوفى ٢٦٢
- ٧- فتوح البلدان، احمد بن يحيى بلاذرى، متوفى ٢٧٩
- ٨- بلاغات النساء، احمد بن ابى طاهر، متوفى ٢٨٠
- ٩- معجم البلدان ، ياقوت بن عبد الله حموى . ج ٤،
- ١٠- تاريخ يعقوبى، احمد بن اسحاق يعقوبى، متوفى ٢٨٤
- ١١- تاريخ الامم و الملوك، محمد بن جرير طبرى، ٣١٠
- ١٢- السقيفه و الفدك، احمد بن عبدالعزيز جوهرى بصرى، ٣٢٣
- ١٣- مزوج الذهب، على بن حسين مسعودى، متوفى ٣٤٦
- ١٤- المجالس و المسائرات، نعمان بن محمد بن حيون، ٣٦٣
- ١٥- الخراج و صناعه الكتابه، قدامه بن جعفر كاتب بغدادى، قرن ٤
- ١٦- الثقات، محمد بن حبان، قرن ٤
- ١٧- السيره النبويه و اخبار الخلفاء، محمد بن حبان، قرن ٤
- ١٨- الجمل ، محمد بن محمد مفيد، قرن ٥
- ١٩- آيين حكمرانى، على بن محمد ماوردى، قرن ٥
- ٢٠- دلائل الامامه، محمد بن جرير طبرى آملى قرن ٥
- ٢١- معجم ما استعجم ، عبدالله بن عزيز بكرى، قرن ٥
- ٢٢- الدرر فى اختصار ، يوسف بن عبدالله بن عبدالبر قرطبى، قرن ٥

بعضی از این منابع به اشاره و بعضی به طور مفصل به موضوع فدک پرداخته‌اند که ما در بخش دوم این مقاله به معرفی این منابع و نحوه اشاره آنها به ماجرای فدک می‌پردازیم.

بخش دوم

اولین منبع مغازی واقدی است. واقدی در مدینه به سال ۱۳۰ هجری قمری و در زمان مروان بن محمد تولد یافته که احتمالاً این اثر در اواخر قرن دوم نوشته شده است. او در این اثر در اشاره کوتاهی فدک را معلق به در راه ماندگان می‌داند.^۲

ابن هشام مورخ بعدی که در اثر خود سیره نبویه به مصالحه ی نیمی از اموال فدک توسط یهودیان فدک پس از ماجرای خیبر با پیامبر اشاره می‌کند و اینکه چون بدون جنگ بوده خالصه پیامبر اکرم شده است.^۳

ابو عبید قاسم بن سلام در اثر خود الاموال لابی عبید به این اشاره می‌کند که فدک از جمله زمین‌هایی است که بر آن مصالحه شده است.^۴

محمد بن سعد بن سعد که در سال ۱۶۱ در بصره به دنیا آمده در طبقات الکبری با بیان روایتی با سلسله سند به موضوع فدک اشاره می‌کند، آن را متعلق به ابن السبیل می‌داند و اینکه پیامبر آن را به دخترش فاطمه بخشیده بود.

^۱ واقدی محمد بن عمر. *المغازی*. ج ۱، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ۱۴۰۹، ص ۵.

^۲ همان، ص ۳۷۸.

^۳ ابن هشام عبد الملك بن هشام. *السيرة النبوية*. ج ۲، دار المعرفة، ص ۳۳۷.

^۴ ابو عبید قاسم بن سلام. *الأموال (لأبي عبید)*. دار الفكر، ۱۴۰۸، ص ۶۱۶.

^۵ ابن سعد محمد بن سعد. *الطبقات الکبری*. ج ۱، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۰، ص ۵.

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ قَالَ: حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَنْصَارِيُّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ:

... فدک متعلق به درماندگان بود و پیامبر به دخترش فاطمه بخشید....^۱

کتاب بعدی تاریخ خلیفه بن خیاط اثر خلیفه بن خیاط است که در آن اشاره می‌شود به اینکه فدک خالصه رسول خدا بوده است زیرا بدون جنگ به دست آمده است و پیامبر آن را به دخترش فاطمه بخشید.^۲

تاریخ مدینه منوره اثر عمر بن شبه نمیری منبع دیگری است که در آن به طور کاملتری به موضوع فدک اشاره شده و روایات مختلفی را با سلسله سند بیان می‌کند، چگونگی تسلیم فدک به پیامبر اکرم و بخشیدن آن به حضرت فاطمه و غصب آن و ماجراهای بعد ...

قَالَ مُحَمَّدٌ، وَقَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ ... فدک خالصه رسول الله بود زیرا بدون جنگ نصیب ایشان شد و آن صدقه بود از جانب پیامبر و پیامبر بر نصف آن مصالحه کرد...^۳

حَدَّثَنَا حَيَّانُ بْنُ بَشْرٍ قَالَ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ قَالَ، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ حُمَيْدٍ الرَّوَّاسِيُّ عَنْ أُسَامَةَ بْنِ زَيْدٍ قَالَ، أَخْبَرَنِي ابْنُ شِهَابٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَوْسٍ بْنِ الْخَدَّانِ، عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: ... وَأَمَّا «فَدَكٌ» فَكَانَتْ لِأَبْنَاءِ السَّبِيلِ ...

فتوح البلدان ، احمد بن يحيى بلاذري اثر دیگری است که با تفصیل بیشتری به این موضوع پرداخته است و حتی گفتگوی میان خلیفه اول و حضرت فاطمه

^۱ همان ، ص ۳۰۲.

^۲ خلیفه بن خیاط. تاریخ خلیفه بن خیاط. دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵، ص ۳۸.

^۳ ابن شبه نمیری عمر بن شبه. تاریخ المدینة المنورة. ج ۱، دار الفکر، ۱۴۱۰، ص ۱۹۴.

^۴ همان ، ص ۱۷۵.

دهند و خود در آن‌ها کار کنند و نیمی دیگر نیز از آن خود آن‌ها باشد. بدین ترتیب نیمی از فدک در شمار صدقات پیامبر صلی الله علیه و اله قرار گرفت و آنان بر حسب قرارداد خود در ازای نیمی از محصول در این بخش کار می‌کردند و نیمی دیگر هم به صورت خالص به آنها تعلق داشت، تا هنگامی که عمر رضی الله عنه در میان همه ذمیانی که از حجاز بیرون راند ساکنان فدک را نیز به ترک آن ناگزیر ساخت. او در جریان این امر، فدک را قیمت‌گذاری کرد و نیمی از قیمت کل فدک را به یهودیان داد. این مبلغ شصت هزار درهم شد و مالک بن تیهان، سهل بن ابی حثمه و زید بن ثابت کسانی بودند که این قیمت‌گذاری را به انجام رساندند. بدین‌سان [در این روزگار] نیمی از فدک در شمار صدقات یا اوقاف پیامبر صلی الله علیه و اله قرار گرفت و نیمی دیگر ملک همه مسلمانان شد. امروزه این هر دو نیمه مصرفی همانند دارند.^۱

دلایل الامامه اثر محمد بن جریر طبری آملی است که ماجرای فدک تحت عنوان حدیث فدک در این کتاب آمده و تقریباً به طور مفصل ماجرا و خطبه حضرت زهرا و گفتگوی ایشان با خلیفه بیان شده با اسناد روایات.

زمانیکه فاطمه شنید که فدک را گرفتند و عامل حضرت را از آن بیرون کردند روسری و چادر را پوشید همراه جمعی از زنان به مسجد رفت در حالیکه جمعی از مهاجر و انصار در مسجد بودند با دیدن ایشان گریه کردند و پس از سکوت جمعیت حضرت پس از حمد و سپاس خداوند سخنانی را ایراد فرمودند ؛ «الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أُنْعَمَ، وَ لَهُ الشُّكْرُ عَلَى مَا أَلْهَمَ... شکر خدای را بر آنچه نعمت داده و آنچه بر ما الهام کرده است...»^۲

^۱ ماوردی علی بن محمد. *آیین حکمرانی*. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳/۱۳، ص ۳۴۱.

^۲ طبری آملی محمد بن جریر. *دلائل الإمامة*. بنیاد بعثت. مرکز چاپ و نشر، ۱۴۱۳، ص ۱۱۰ -

معجم ما استعجم را عبدالله بن عزیز بکری نوشته و در آن به موضوع فدک به طور بسیار مختصر اشاره می‌شود که اهل فدک پس از ماجرای خیبر نصف اموالشان را با پیامبر مصالحه کردند.^۱

الدرر فی اختصار اثر یوسف بن عبدالله بن عبدالبر قرطبی است که در آن نیز اشارت کوتاهی ضمن بیان چند روایت به موضوع فدک و فتح آن میشود؛ اهل فدک با پیامبر مصالحه کردند و نیم اموالشان را به ایشان دادند چون جنگی رخ نداد و فدک خالصه‌ی پیامبر شد.^۲

نتیجه گیری

از بررسی آثار تاریخی پنج قرن نخست هجری این نتیجه به دست می‌آید که بسیاری از مورخین اولیه به موضوع فدک پرداخته‌اند. بعضی به طور مجمل و به اختصار بیان کرده‌اند و بعضی دیگر به طور مبسوط و مفصل و عده‌ای حتی به خطبه حضرت فاطمه (س) و گفتگوهای ایشان با ابوبکر خلیفه اول نیز اشاراتی را داشته‌اند.

آثاری که از قرن دوم تا پنجم نگاشته شده از نظر قدمت، اعتبار و اتقان گزارش، از ارزش و اعتبار، برخوردار هستند. این امر از آن روست که مورخان اولیه همانند ابن سعد و ابن شبه نمیری موضوع فدک را با ذکر اسناد، گزارش کرده‌اند.

^۱ بکری عبد الله بن عبد العزيز. معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع. ج ۲، عالم الكتب، ۱۴۰۳، ص ۵۲۴.

^۲ ابن عبد البر يوسف بن عبد الله. الدرر في إختصار المغازی و السیر. جمهورية مصر العربية. وزارة الاوقاف. المجلس الاعلى للشئون الاسلامية. لجنة احیاء التراث الاسلامي، ۱۴۱۵، ص ۲۱۴.

البته مورخانی همانند یعقوبی و کاتب بغدادی هم بودند که به سبب رعایت اختصار، به حذف تفصیل و اسناد آنها پرداخته و گزارش‌های مربوط به این واقعه را به اختصار روایت کردند.

در این میان، برخی از مورخان همانند احمد بن عبدالعزیز جوهری و محمد بن جریر طبری آملی خطبه حضرت زهرا و گفتگوهای ایشان با خلیفه اول را نیز آورده‌اند.

منابع و مآخذ

• قرآن کریم

- ۱- ابن ابی طاهر، احمد بن ابی طاهر. *بلاغات النساء*. الشریف الرضی.
- ۲- ابن حبان، محمد بن حبان (۱۳۹۳). *الثقات (ابن حبان)*. ج ۲، مؤسسة الكتب الثقافية.
- ۳- _____ (۱۴۱۷). *السيرة النبوية و أخبار الخلفاء و هي سيرة النبي صلى الله عليه و سلم و خلفائه من الثقات*. ج ۲، مؤسسة الكتب الثقافية.
- ۴- ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۹۹۶). *المجالس و المسایرات*. دار المنتظر.
- ۵- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰). *الطبقات الكبرى*. ج ۱، دار الكتب العلمية.
- ۶- ابن شبه نمیری، عمر بن شبه (۱۴۱۰). *تاریخ المدينة المنورة*. ج ۱، دار الفكر.
- ۷- ابن عبد البر، یوسف بن عبد الله (۱۴۱۵). *الدرر في إختصار المغازی و السیر*. جمهورية مصر العربية. وزارة الاوقاف. المجلس الاعلى للشئون الاسلامية. لجنة احياء التراث الاسلامي.
- ۸- ابن هشام، عبد الملك بن هشام. *السيرة النبوية*. ج ۲، دار المعرفة.
- ۹- ابو عبید، قاسم بن سلام (۱۴۰۸). *الأموال (لأبي عبید)*. دار الفكر.

- ۱۰- بکری، عبد الله بن عبد العزيز (۱۴۰۳). *معجم ما استعجم من أسماء البلاد و المواضع*. ج ۲، عالم الكتب.
- ۱۱- بلاذری، احمد بن يحيى (۱۳۳۷). *فتوح البلدان*. نشر نقره.
- ۱۲- جوهری بصری، احمد بن عبدالعزیز. *السقيفة و فدک*. مكتبة نينوى الحديثة.
- ۱۳- خليفه بن خياط (۱۴۱۵). *تاريخ خليفة بن خياط*. دار الكتب العلمية.
- ۱۴- طبری آملی، محمد بن جریر (۱۴۱۳). *دلائل الإمامة*. بنياد بعثت. مرکز چاپ و نشر.
- ۱۵- طبری، محمد بن جریر. *تاريخ الأمم و الملوك*. ج ۳.
- ۱۶- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر (۱۹۸۱). *الخراج و صناعة الكتابة*. دار الرشید للنشر.
- ۱۷- ماوردی، علی بن محمد (۱۳۸۳). *آیین حکمرانی*. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۸- مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹). *مروج الذهب*. ج ۳، مؤسسة دار الهجرة.
- ۱۹- مفید، محمد بن محمد (۱۳۸۳). *الجمال*. نشر نی.
- ۲۰- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹). *المغازي*. ج ۱، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
- ۲۱- یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. ج ۲، دار صادر.
- ۲۲- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۷۱). *ترجمه تاریخ یعقوبی*. ج ۲، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۳- تاریخ در آینه پژوهش (۱۳۸۶)، فصلنامه علمی تخصصی ، سال چهارم ، شماره سوم، پاییز.
- ۲۴- نرم افزار نورالسیره ۳.

